

✓ КУЛТЪТ КЪМ СВЕТА ПЕТКА В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

Йордан Алексиев

Според кратката бележка на Йордан Иванов Света Петка-Параскева била родом от Епиват. Водила непорочен и изповеднически живот и се поминала в град Каликратия, който бил близо до родното ѝ място. Българският цар Иван Асен II пренесъл мощите на светицата в царската църква “Св. Четиридесет мъченици” в Търново. Чудесата и изцеленията, които ставали около гроба ѝ, разнесли скоро славата на Св. Петка по целия Балкански полуостров. Тя станала най-популярната светица на столичния град, негова закрилица, поради което получила името Св. Петка Търновска¹.

Според Кр. Станчев първото житие на светицата било изготвено в средата на XII в.; второто житие било приписвано на патриаршеския дякон Василий, писано през втората половина на XII или началото на XIII в. (преди пренасянето на мощите в Търново); разказ за пренасяне на мощите в Търново, добавен към българския превод на житие, похвално слово и служба на св. Петка, извършен в Търново²; житие на светицата от Патриарх Евтимий, познато в няколко редакции и получило широко разпространение особено в една от редакциите, печатана във Венеция през 1536 г. от Божидар Вукович; прибавка към Евтимиевото житие, в която Григорий Цамблак разказва за пренасяне на мощите от Търново във Видин и Сърбия; гръцко житие, съставено по една от редакциите от Евтимиевото житие от митрополит Матей между 1605 и 1625 г.; румънско житие от молдавския митрополит Варлаам, печатано в Яш през 1643 г. в първата печатна книга на молдовски език; житие от Милетий Сиригос, писано между 1653 – 1664 г. (единствено там е отбелязано, че “... тази наистина велика и славна сред жените преподобна и прославена Параскева беше от едно село в Тракия, наречено Тике”³).

Най-пълни сведения за живота и чудесата на преподобната намираме в житието, написано от Евтимий Търновски. “... Тази прочее, тази преподобна [майка] бе родена в Епиват. Родителите ѝ бяха благочестиви и живееха науклонно според всички божи запо-

веди... Когато изпрати добре родителите си при Бога, преподобната от сърце възлюби апостолския живот”.⁴ И след немалко време, когато се отслабил “скиптърът на гърцкато царство” “благочестивият български цар Иван Асен, син на стария цар Асен, тържествено и явно подкрепяше яко благочестието”. Той “всичко така завладяваше и покоряваше, и до него достигна славата на преподобната. Като се научи за нея с голяма радост, от сърце се разпали. Подобно на елен: разпален за водни извори, и той желасе някак да се наслади на нетленното съкровище на честния ковчег със свещените мощи на преподобната; защото тя навсякъде просия с чудеса, навсякъде разпростря благотворни лъчи, та озари всички земни краища”. И като слушал за тези неща българският владетел “струваше му се, че лети на небето, и от преголяма радост нямаше къде да се дене. И веднага той изпрати много тържествено всеосвещения Марко, който беше митрополит на Велики Преслав, за да пренесе тялото на преподобната от Епиват в славния град Търнов...”.⁶ И когато процесията с мощите наближила “славния и царстващ град Търново”, “благочестивият цар Иван Асен излезе из града със своята майка, царица Елена, със своята царица Ана и с всички велможи. С тях беше и всечестният патриарх кир Василий с целия църковен клир; с тях беше и безчислено множество народ. Царят и всички, които бяха с него, отидоха пешком на четири поприща от града (= 4 x 185 м = около 660 м – б. м., Й. Ал.), за да посрещнат с голяма тържественост преподобните”. По-нататък Евтимий пише: “Когато пък я донесоха, **положиха я в царската църква, където лежи и до ден днешен**, давайки различни изцеления на онези, които с вяра и любов се притичат към нейния славен ковчег...”.⁸ Популярността на светицата в столичния град личи от последните редове на Житието: “ За българите ти си красота, **застъпница и пазителка!** С тебе нашите царе се величаят! Чрез твоето застъпничество **ние отблъскваме всички, които** воюват срещу нас! **Чрез тебе нашият град става як и нанася светла** победа! Много пъти какви не силни царе и варвари искаха да разорят твоя славен град Търново и да заличат всяка следа от него, където лежи всечестното ти тяло! **Ала ти подобно на някой храбър войвода** чрез силата, що ти е дал твоят жених – Христос, си прогонвала посрамените им лица!... Прочее моли се за усмирението на света и запази от повреди и навети (= клевети) нашият благочестив цар, които ни подтикна към това слово за тебе!

Понеже на тебе възлага той надежда, затова се погрижи да съобщи на всички за твоего застъпничество. Закрили го със свещените си ходатайства, ограда стадото му от всички противници, подари на царството му дълголетие, а нему – мирни дни!”⁹ Сведенията от Житието за Света Петка от Патриарх Евтимий се допълват от Разказ за пренасяне мощите на Петка от Търново във Видин и Сърбия”, написан от Григорий Цамблак – един от най-талантливите Евтимиеви ученици (автор и на негово Похвално слово). Описвайки трагичните дни на столичния град през юли 1393 г., той пише: “... след като стигна до чудния град, той недоумяваше как да го превземе, защото видя твърдостта на мястото, заградено от планински стръмнини и високи хълмове и укрепено с високи стени, **а отвътре пък заякчено за трети път с многочисните мощи на преподобната. Те бяха като непобедим воин сред жителите, които се намираха там.** Поради тия неща варваринът искаше да се завърне без успех. До стените отчасти той би се домогнал, **обаче срещу крепостта на преподобната той не би успял иначе освен като сено срещу огън.** Подобно на Моисей и Йеремя и той чуваше било (думите): “Не се моли за този народ!”, било пък: “Излез из тоя град, **защото като медна стена твоите молитви го отбраняват срещу моя гняв...**” (под. мое – Й. Ал.)¹⁰. И по-нататък: “Но думата ни е за светицата. Когато всички скъпоценни неща в града се донасяха пред лицето на царя, донесено биде и всечестното тяло на преподобната, оголено от многоценните одеяния, а облечено в някакви малки и дрипави одежди”¹¹.

Мощите били “изпросени” от цар Константин, който заедно с баща си Срацимир “царуваше в град Видин, на реката Дунав – го отпрати за там”. И това съкровище “**биде поставено в светата църква в двореца им**” (под. мое – Й. Ал.)¹². След превземането на Видинското царство (1396) мощите на Света Петка Търновска били пренесени в Белград, или, както пише Григорий Цамблак, “Владетелят отне от нея българската слава, а ѝ подари сръбската, без да остане нещо от онази (българската)” и “това бог извърши предумишлено, чрез нейното идване да се освети и да се напъти към по-добри [дела] и западната [страна, Сърбия]”¹³.

От Сърбия мощите били пренесени в Цариград през 1521 г., където останали до 1641 г., откъдето молдовският воевода Василе Лупу ги пренесъл в столицата си Яш и ги поставил в построената от него църква “Три светители”. В ниша на южната стена на притво-

ра стоял ковчегът с мощите на светицата. Там са изписани сцени от живота и пренасяне на мощите ѝ в Търново. По-късно мощите били пренесени в новата катедрална църква (където се намират и сега).

Опит за локализиране на църквата в столичния Търнов, където са били мощите на светицата.

Трудността на отговора на поставения въпрос идва от недостатъчната яснота и категоричност на сведенията в изворите. Най-напред ще разгледаме изворите, преданията и описанията на търновските старини с цел да се получи задоволителен отговор.

1. "Положиха я в **царската църква**, където лежи и до ден днешен"¹⁴

2. "И така със слава и голяма почит, с радост и веселие я (мощите на светицата – б. м., Й. Ал.) положи в **своята църква**, въздавайки почит и похвала на светицата за слава на бога"¹⁵

Според преданието мощите на търновската светица се пазели в църквата северно от двореца, върху която по-късно била построена джамията на Царевец през 1435 г.¹⁶ Това е повтаряно в много научни и художествени произведения. Напр. К. Иречек пише, че "царската църква" била построена "нарочно за това"¹⁶ (за мощите на светицата – б. м., Й. Ал.). След падането на Търново турците се настанили на Царевец и на мястото на разрушената по време на войната черква "Св. Петка" построили в 1435 г. джамия, съществуваща и досега¹⁷. Иван Вазов пише, че "Царевец е съвсем гол, пустинен и обрасъл с дива растителност. Само джамията, съградена на мястото на старата църква "Св. Петка", едничка стои сред бурениясалите развалини..."¹⁸. Йордан Иванов приема, че мощите били поставени в царската църква "Свети четиридесет мъченици" в Търново¹⁹; К. Шкорпил: "Джамията, която се намира до тези развалини (главната палата на българските царе" по неговия израз – б. м., Й. Ал.), известна под название Хисар джамия, е вече построена в по-новото турско време, и то според предание от някой си Ферус бей (което е потвърждава и от ктиторския мраморен надпис, който в превод гласи: "В името на милостивия и милосърден Алах! Тази благословена джамия построи великият емир Феруз бей, син на Абдулаха. Алах я приел и го опростил. А беше завършена в 839 година (от хиджра = 1435 г., б. м., Й. Ал.)". По-нататък К. Ш. отбелязва: "Не можем да кажем, че тя не е построена на същото място, гдето е била в българско време църква

Св. Петка (Параскева), основана на време царя Ивана Асена II, както предполага г-н д-р Берон, но не можем да се съгласим с почитаемото му мнение, че новата джамия е била построена върху самите основи и върху някои от зидовете на старата църква²⁰.

По-късно, при разкопките на царския дворец на Царевец, е разкрита дворцовата църква. За нея Кр. Миятев пише: “В така затвореното пространство (на двореца – б. м., Й. Ал.) са били разположени още една кръстокуполна църква, посветена на “Света Параскева”²¹, като основание за свързването на дворцовата църква с името на популярната търновска светица е намерената в преддверието “част от мраморна плоча, украсена с плетеница, в долния край на която върху плоска ивица с релефни букви е изписана думата ПАРАСКЕВА”²². Според авторите на изданието (С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов) “това може да бъде само името на Св. Параскева, много известна търновска светица и почитана в столицата на средновековна България... Намереният фрагмент може да бъде част от ктиторски надпис, поставен в дворцовата църква. Написването и поставянето на надписа може да се свърже с пренасяне на мощите на светицата в дворцовата църква”²³. При разкопки на С. Георгиева в югозападния ъгъл на джамията е намерена тухла със седемредов надпис “Коста, зет на Янаки, 10 000, месец юни в 27 ден направиха се тези керемиди (= тухли), и се изгради джамията на Феруз бей”²⁴. Същите разкопки установиха под основите на джамията останки от голяма сграда от ранновизантийската епоха, свързана с базиликите в двореца и принадлежаща на големия епископски комплекс.

По-късно Я. Николова, главно въз основа на данни от Житието на Света Петка, написано от Патриарх Евтимий, с основание прие, че църквата, в която са били мощите на търновската светица, трябва да се търси извън двореца, че “дворцовата църква не е идентична с църквата “Св. Параскева”, в която са били положени мощите ѝ” и че “нейните останки трябва да търсим извън двореца, в северна посока”²⁵. Я. Николова справедливо отбелязва, че нито Патриарх Евтимий, нито Григорий Цамблак в Разказа за пренасяне на мощите във Видин и Сърбия споменават, че те са се намирали в дворцовата църква, но Гр. Цамблак споменава, че във Видин “това съкровище биде поставено в светата църква на двореца им¹(на царете – б. м.)”²⁶. С. Георгиева също “ревизира” мнението си за църквата, в която са

били мощите на търновската светица. Тя приема част от аргументите на Я. Николова, обаче смята, че “царската църква, навярно е “царската църква “Св. Четиридесет мъченици”, където се намирили мощите и на други светци и светици”²⁷. В бележки към изданието на Евтимиевите съчинения Кл. Иванова също приема, че “царската църква” и Свети Четиридесет мъченици и че според някои изследователи мощите на светицата остават в тази църква до падането на България, а според друго мнение мощите се намирили в църквата “Св. Петка на Царевец”²⁸. От направения преглед се очертават три главни становища: 1) споменатата в изворите “царска църква” е дворцовата църква; 2) “царската църква” е църквата Св. Четиридесет мъченици; 3) царската църква е на Царевец, но извън двореца.

Искам отново да припомня сведението на Григорий Цамблак в “Разказа за пренасяне на мощите, където е казано: “защото видя твърдостта на мястото, заградено от планински стръмнини и високи хълмове и укрепено с високи стени, а отвътре пък заякчено за трети път с многочестните мощи на преподобната. Те бяха като непобедим воин сред жителите, които се намираха там”, смятам, че църквата, в която са били мощите на прочутата светица, трябва да се търси на Царевец, тъй като само там може да се намери тройната защита. Като приемам и казаното от Я. Николова, че църквата трябва да се търси извън двореца, в северна посока, бих могъл да конкретизирам опита за локализация.

Пред главния, северен, вход на царския дворец се намира малък площад с площ от около 1500 кв.м. Подходът към него е от запад, където се “събират” пешеходното отклонение от Малката (Асенева) порта и “втората главна улица от Лобната скала, западно от двореца към Патриаршията. Дворцовият площад е свързан с дворцовия церемониал и посрещането на чуждестранни пратеничества. От юг той е ограничен от северната фасада на двореца, от север от голямата църква (№ 5), отворен от запад към основните подходи и от изток отворен към Девинград. Там естествен акцент е била малка църквица, проучена от Н. Ангелов. Тя се намира на 20 м от главния вход на двореца (размерите ѝ са малки: дълж. с апсидата 10,70 м и шир. 5,55 м). Намерените архитектурни детайли (блокове бигор, декоративна керамика – чаши и четирилистници със зелена глеч, тухли и др. – б. м., Й. Ал.) от тази малка църквица и нейните основи показват, че тя е еднокорабна, едноапсидна, без

преддверие (притвор – б. м. Й. Ал.), с цилиндричен свод, стенописана от вътрешната страна, а от външната украсена с редуващите се пояси от каменна зидария и тухли, слепи арки и декоративна керамика²⁹. Въз основа на плана стенописите (близки до стенописите от Трапезица), строителните материали, декоративната керамика, глинени съдове, намерените монети според Н. Ангелов тя се датира през XIII – XIV в. Съществувала е едновременно с двореца на българските царе и се е намирала непосредствено пред главния му вход. Ангелов правилно допуска, че “по всяка вероятност е била посветена на някой светец-пазител и покровител на входа на дворцовата крепост”³⁰ (под. мое, Й. Ал.). Тази църква е изградена върху разрушенията на по-ранна църква “конструктивно свързана с кръстовидна сграда”. Въз основа на откритите материали (натрошени керемиди-тегули и имбирици, ломени камъни с хоросан, плоски стъкла, глинени съдове от V – VI в. черни гърнета с канелирани дръжки, похлупаци, амфори с дълбоко врязани с гребени линии, подобни на съдовете, намерени при разкопките на Момина крепост), Ангелов я отнася към ранновизантийската епоха и приема, че “съчетанието на църква с кръстовидна сграда дава основание да се предполага, че към църквата тук е имало мартириум”³¹.

Доразвивайки казаното от Я. Николова и Н. Ангелов, съм склонен да локализирам църквата, в която са били мощите на Света Петка – малката църквица на дворцовия площад недалеч от главния вход на двореца. Наличието на по-стара църква с мартирий е белег на сакралност на мястото, именно света Петка е “този светец – пазител и покровител”. Търновското население е имало достъп до нейните мощи, а на големи християнски празници и деня на Св. Петка (14 октомври) мощите навярно са изнасяни на площада пред църквата, а участието на царя и семейството му е било своеобразен ритуал. Тогава става обяснимо и преданието за “превърнатата в джамия църква Св. Петка, тъй като тя се намира в непосредствена близост до джамията (на около 15 – 20 югоизточно).

Пътища за пренасяне мощите на Света Петка и разпространение на нейния култ. Пътят на мощите от гр. Каликратия до столичния град Търново навярно е минал по главния сухоземен път: Каликратия – Цурулон – Аркадиопол – Адрианопол – Констанция – Боруй – Мъглиж – Крън – Шипченския проход – Габрово, или по по-малко вероятния път от Мъглиж през Хаинбоазкия проход –

Килифарево – Дебелец – Търново. В столицата мощите са престояли от 1230/31 (след 9. III, 1230 и не по-късно от август 1231) до 1394, когато навярно са пренесени с мощите на Св. Филотея.

В разказа на Владислав Граматик за пренасяне на мощите във Видин има указание, че процесията с мощите е тръгнала на север, достигнала до река Росита (Росица), където станало чудото с придошлата река до Никопол (развалините на римския град Никополис ад Иструм) и навярно след това пътят продължил по направлението Ловеч – Вратица – Кутловица – Бдин, където останали до падането на Видинското царство през 1397/98 г.³²

От Белград до Цариград процесията с мощите се е движела по главния път: Белград – Смедерево – Равно – Сталак – Ниш – Пирот – Средец – Щипоне – Пловдив – Макроливада – Агатоники – Адрианопол – Аркадиопол – Цурулон – Силиврия – Цариград.

Пътят за пренасяне на мощите от Цариград до Яш навярно е бил по море. Пътищата на пренасянето на мощите са “маркирани” и от много малки параклиси или църкви, посветени на светицата, тъй като са изградени обикновено на местата, където са нощували.

Голямата популярност на светицата е засвидетелствувана с многобройни църкви, посветени на Света Петка, както и с популярността на името Параскева (за мъже и жени особено в търновския край), както и имената Петка и Петко. За нейното високо място в пантеона на българските светци свидетелствуват две писма – грамоти на цар Иван Александър: “... и се заклева моето царство в Бога Отец и Дева Мария, и в светия животворен кръст, и в Света Параскева Търновска” ; “... моето царство обещава и се заклева във великославния Христос и Дева Мария, и Света Петка Търновска”³³.

БЕЛЕЖКИ

¹ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 424.

² Вероятно след 1235 г., за което има податки в “Летописен разказ от времето на цар Иван II Асен”: “... когато отиде в Каликратия (Йоаким да премине архиерей!), тук се сдоби със служба за помен на светицата, с похвала и житие за нея, от което преведохме, за да възпяваме и хвалим светицата с подобаващо за нея хваление, а не да прилагаме на преподобната пък да я наричаме мъченица. Понеже има друга мъченица заради Христа, чиято служба и похвала навсякъде се намира. Тази се затрудняваме да възхвалим според

славата ѝ, но според силата си, доколкото можахме, похвалихме я”. – В: Стара българска литература, Т. 3, Исторически съчинения, С., 1983, с. 81.

³ **Станчев, Кр.** Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска). – В: Българско Средновековие, С., 1980, с. 281–283.

⁴ **Патриарх Евтимий.** Житие на Света Петка. – В: **Христоматия** по старобългарска литература (ХСБЛ), С., 1978, с. 406.

⁵ Пак там, с. 410.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 411.

⁹ Пак там, с. 413.

¹⁰ **Разказ за пренасяне мощите на Света Петка от Търново във Видин и Сърбия от Григорий Цамблак.** – В: ХСБЛ, с. 440.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там, с. 441.

¹³ Пак там, с. 442.

¹⁴ Пак там, с. 411.

¹⁵ СБЛ, 3, с. 81.

¹⁶ **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886, с. 73–75; **Москов, М.** Черковата “Света Петка” в Търново, Търново, 1915, с. 3; **Москов, М.** История на археологическото дружество в Търново, Търново, 1912, с. 10, където е отбелязано “бившата Св. Петка на местността Хисар, отпосле правърната в джамия, да се отпусне за дружествен музей”.

¹⁷ **Иречек, К.** История на българите, С., 1979, с. 297.

¹⁸ **Вазов, Ив.** Събрани съчинения, Т. 12, С., 1977, с. 198.

¹⁹ **Иванов, Й.** БСМ, с. 424.

²⁰ **Шкорпил, К.** Рапорт за старините на Велико Търново и един проект за разкопките на старата българска столица, 1983, с. 47 (ръкопис).

²¹ **Миятев, Кр.** Дворецът на Царевец. – В: Царевград Търнов, I, С., 1973, с. 14.

²² Пак там, с. 123.

²³ Пак там, с. 169.

²⁴ **Георгиева, С.** Нови данни за църквата “Света Петка” и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, 2, с. 27–29.

²⁵ **Николова, Я.** Църквата “Св. Параскева” във Велико Търново. – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново (ИОИМВТ), Варна, IV, 1968, с. 21. Интересно сведение е оставил Александър Ст. Пенчев, който пише: “Всред Хисара върху най-извишеното място “Чан тепе”, се е издигала патриаршеската църква “Св. Спас” или “Възнесение Господне”. На север от нея се намирала царската църква “Света Петка”, а между тия две църкви – царските палати...” (под. мое – Й. Ал.). Интересното е, че авторът не свързва

църквата "Св. Петка" с джамията на Царевец. Вж. Джобен пътеводител-адресник на В. Търново и околността. Съставил Александър Ст. Пенчев, Търново, 1924, с.20.

²⁶ **Николова, Я.** Църквата "Св. Параскева...", с. 23.

²⁷ **Георгиева, С.** Паметници във Велико Търново, свързани с предания и легенди и резултати от техните проучвания. – В: Търновска книжовна школа (ТКШ), 4, С., 1985, с. 325–326.

²⁸ **Евтимий, Съчинения, С.,** 1990, с. 270.

²⁹ **Ангелов, Н.** Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 1962, 4, с. 22.

³⁰ Пак там, с. 23.

³¹ Пак там, с. 24–25.

³² Вж. по-подробно **Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, с. 94–96.

³³ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, Т. II. С., 1978, с. 255–256.